

ભાર વિનાનું ભણતર કે ભારવાળું ભણતર: વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થાનું સમીક્ષાત્મક વિશ્લેષણ

કલ્પનાબેન રણછોડભાઈ પટેલ

રીસર્ચ સ્કોલર અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

સત્યમ્ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, ભરૂચ

અમૂર્ત

આ સંશોધન પેપરનો મુખ્ય હેતુ ભાર વિનાનું ભણતર અને ભારવાળાં ભણતર વચ્ચેના તફાવતને સમજી વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થાનું સમીક્ષાત્મક વિશ્લેષણ કરવાનો છે. આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલીમાં વધતો અભ્યાસક્રમ, પરીક્ષા કેન્દ્રિત મૂલ્યાંકન અને સ્પર્ધાત્મક દબાણ વિદ્યાર્થીઓ પર માનસિક તથા શારીરિક ભાર ઊભો કરે છે. આ પરિસ્થિતિને ભારવાળાં ભણતર તરીકે ઓળખી શકાય છે, જેના પરિણામે વિદ્યાર્થીઓમાં તણાવ, ભય અને અભ્યાસ પ્રત્યે ઉદાસીનતા જોવા મળે છે.

આ પેપર ભાર વિનાના ભણતરની સંકલ્પનાને વિશ્લેષિત કરે છે, જેમાં વિદ્યાર્થીના રસ, ક્ષમતા અને સ્વાભાવિક વિકાસને કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવે છે. પ્રવૃત્તિ આધારિત, અનુભવાત્મક અને સમજ પર આધારિત શિક્ષણ દ્વારા શીખવાની પ્રક્રિયાને આનંદદાયક બનાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. આ અભ્યાસમાં બંને અભિગમોની તુલના કરીને વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થાની ખામીઓ, પડકારો અને સુધારાની શક્યતાઓ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

નિષ્કર્ષરૂપે એવું કહી શકાય કે ભાર વિનાનું ભણતર વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે વધુ અનુકૂળ છે. તેથી શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ભાર ઘટાડીને ગુણવત્તાસભર, માનવકેન્દ્રિત અને જીવનોપયોગી શિક્ષણ અપનાવવાની આવશ્યકતા પર આ સંશોધન ભાર મૂકે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થાનું સમીક્ષાત્મક વિશ્લેષણ

૧. પરિચય

શિક્ષણ માનવ જીવનના સર્વાંગી વિકાસનું મુખ્ય સાધન છે. વ્યક્તિના બૌદ્ધિક, ભાવનાત્મક, સામાજિક અને નૈતિક વિકાસમાં શિક્ષણની ભૂમિકા અનિવાર્ય છે. પરંતુ આધુનિક સમયમાં શિક્ષણનું સ્વરૂપ માત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પૂરતું ન રહી, પરંતુ ગુણ, પરીક્ષા અને સ્પર્ધા પર કેન્દ્રિત બનતું જઈ રહ્યું છે. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓ પર અભ્યાસક્રમનો અતિરેક, સતત પરીક્ષાઓ, હોમવર્ક અને માતા-પિતાની ઊંચી અપેક્ષાઓનો ભાર વધ્યો છે. આ પરિસ્થિતિને સામાન્ય રીતે “ભારવાળું ભણતર” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ભારવાળાં ભણતરની આ સ્થિતિએ વિદ્યાર્થીઓમાં માનસિક તણાવ, ચિંતા, ભય અને અભ્યાસ પ્રત્યે ઉદાસીનતા જેવી સમસ્યાઓ ઊભી કરી છે. અનેક સંશોધનોમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે અતિશય શૈક્ષણિક ભાર બાળકની સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા, સર્જનાત્મકતા અને આનંદદાયક શીખવાની પ્રક્રિયામાં અવરોધ ઊભો કરે છે. આ સંદર્ભમાં “ભાર વિનાનું ભણતર” એક વૈકલ્પિક અને માનવકેન્દ્રિત શિક્ષણ અભિગમ તરીકે સામે આવ્યું છે, જે બાળકના રસ, ક્ષમતા અને ગતિ અનુસાર શીખવાની તક આપે છે.

ભાર વિનાનું ભણતર શીખવાની પ્રક્રિયાને આનંદદાયક, અનુભવાત્મક અને જીવન સાથે જોડાયેલી બનાવે છે. તેમાં રટણ આધારિત અભ્યાસના બદલે સમજ, પ્રવૃત્તિ, પ્રયોગ અને વિચારશક્તિને મહત્વ આપવામાં આવે છે. વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં આ બંને અભિગમો — ભારવાળું અને ભાર વિનાનું ભણતર — સાથેસાથે જોવા મળે છે, જેના કારણે શિક્ષણની ગુણવત્તા અને વિદ્યાર્થીના વિકાસ અંગે પ્રશ્નો ઊભા થાય છે.

આ સંશોધન પેપરનો મુખ્ય હેતુ ભાર વિનાનું ભણતર અને ભારવાળાં ભણતરનું સમીક્ષાત્મક અને તુલનાત્મક વિશ્લેષણ કરવાનો છે. સાથે સાથે વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થાની વાસ્તવિક સ્થિતિ, તેની ખામીઓ અને ભાર વિનાના ભણતર અમલ માટેની શક્યતાઓનું અધ્યયન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૨. સંશોધનના ઉદ્દેશો

- ભાર વિનાના ભણતરનો અર્થ અને સ્વરૂપ સમજવું
- ભારવાળાં ભણતરનાં લક્ષણો ઓળખવા

- બંને અભિગમોની તુલના કરવી
- વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થાની ખામીઓનું વિશ્લેષણ કરવું
- ભાર વિનાના ભણતર માટે સૂચનો રજૂ કરવું

3. ભારવાળું ભણતર: સ્વરૂપ અને લક્ષણો

ભારવાળું ભણતર એવી શિક્ષણ પદ્ધતિ છે જેમાં અભ્યાસક્રમનો અતિરેક, યાદશક્તિ પર આધારિત અભ્યાસ, પરીક્ષા કેન્દ્રિત મૂલ્યાંકન અને સ્પર્ધાત્મક દબાણ જોવા મળે છે.

3.1 લક્ષણો

- વિશાળ અને કઠિન અભ્યાસક્રમ
- રટણ આધારિત ભણતર
- પરીક્ષા અને ગુણ પર વધુ ભાર
- ટ્યુશન અને વધારાના વર્ગો પર નિર્ભરતા
- વિદ્યાર્થીમાં તણાવ અને ભય

3.2 અસરો

- માનસિક તણાવ અને ચિંતા
- સર્જનાત્મકતામાં ઘટાડો
- અભ્યાસ પ્રત્યે અરસપરસ રસમાં ઘટાડો
- શારીરિક આરોગ્ય પર નકારાત્મક અસર

4. ભાર વિનાનું ભણતર: સંકલ્પના અને મહત્વ

ભાર વિનાનું ભણતર એવી શિક્ષણ સંકલ્પના છે જેમાં શિક્ષણ પ્રક્રિયાને બાળક માટે સહજ, આનંદદાયક અને અર્થસભર બનાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. આ અભિગમ બાળકની માનસિક ક્ષમતા, રસ, ગતિ અને સ્વાભાવિક

વિકાસને ધ્યાનમાં રાખે છે. ભાર વિનાના ભણતરનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માત્ર પાઠ્યપુસ્તક પૂરતું જ્ઞાન આપવાનો ન રહી, પરંતુ વિચારશક્તિ, સમજ, સર્જનાત્મકતા અને જીવનકૌશલ્યનો વિકાસ કરવાનો છે.

ભાર વિનાનું ભણતર ‘રટણ આધારિત ભણતર’ના બદલે ‘સમજ આધારિત ભણતર’ પર ભાર મૂકે છે. તેમાં શીખવાની પ્રક્રિયામાં પ્રવૃત્તિઓ, પ્રયોગો, ચર્ચા, રમત, પ્રોજેક્ટ અને જીવન સાથે જોડાયેલા અનુભવોને મહત્વ આપવામાં આવે છે. આ અભિગમ હેઠળ શિક્ષક માત્ર જ્ઞાન આપનાર ન રહી, પરંતુ માર્ગદર્શક અને સહયોગી બની જાય છે.

૪.૧ ભાર વિનાના ભણતરની સંકલ્પના

ભાર વિનાના ભણતરની સંકલ્પનાનો આધાર એ વિચાર પર છે કે શિક્ષણ બાળક માટે ભારરૂપ ન બની, પરંતુ આનંદદાયક અનુભવ બને. આ સંકલ્પનામાં અભ્યાસક્રમનું યુક્તિકરણ, સતત અને સર્વાંગી મૂલ્યાંકન, વિદ્યાર્થી કેન્દ્રિત શિક્ષણ અને લવચીક શીખવાની પદ્ધતિઓનો સમાવેશ થાય છે. દરેક બાળક અલગ ક્ષમતા અને રસ ધરાવતું હોવાથી શિક્ષણમાં લવચીકતા આવશ્યક ગણાય છે.

૪.૨ ભાર વિનાના ભણતરનું મહત્વ

ભાર વિનાનું ભણતર વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. તે વિદ્યાર્થીની માનસિક સ્વસ્થતા જાળવે છે અને અભ્યાસ પ્રત્યે સકારાત્મક વલણ વિકસાવે છે. આ પ્રકારનું ભણતર બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ, સ્વઅભ્યાસની ટેવ અને નિર્ણય ક્ષમતાનો વિકાસ કરે છે.

આ ઉપરાંત ભાર વિનાનું ભણતર સર્જનાત્મકતા, તાર્કિક વિચારશક્તિ અને સમસ્યા ઉકેલવાની ક્ષમતાને પ્રોત્સાહન આપે છે. તે વિદ્યાર્થીને જીવન સાથે શિક્ષણને જોડવામાં મદદરૂપ બને છે, જેના પરિણામે શિક્ષણ વધુ અર્થસભર અને ઉપયોગી બને છે. તેથી વર્તમાન સમયમાં ભાર વિનાનું ભણતર ગુણવત્તાસભર શિક્ષણ માટે અનિવાર્ય બની ગયું છે.

પ. ભાર વિનાનું અને ભારવાળું ભણતર: તુલનાત્મક અભ્યાસ

મુદ્દા	ભારવાળું ભણતર	ભાર વિનાનું ભણતર
અભ્યાસક્રમ	અતિ વિશાળ	સંતુલિત
શીખવાની પદ્ધતિ	રટણ આધારિત	અનુભવ આધારિત
મૂલ્યાંકન	પરીક્ષા કેન્દ્રિત	સતત અને સર્વાંગી
વિદ્યાર્થીની ભૂમિકા	નિષ્ક્રિય	સક્રિય
પરિણામ	તણાવ અને ભય	આનંદ અને સમજ

ડ. વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થાનું સમીક્ષાત્મક વિશ્લેષણ

વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં હજુ પણ ભારવાળાં ભણતરનાં તત્ત્વો પ્રબળ છે. ભલે નવી શિક્ષણ નીતિઓ વિદ્યાર્થી કેન્દ્રિત અભિગમ પર ભાર મૂકે છે, પરંતુ અમલના સ્તરે અનેક પડકારો છે. શિક્ષકોનું તાલીમ, વર્ગખંડનું કદ, મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ અને સામાજિક અપેક્ષાઓને કારણે ભાર વિનાનું ભણતર સંપૂર્ણ રીતે અમલમાં આવી શકતું નથી.

૭. સૂચનો

- અભ્યાસક્રમનું યુક્તિકરણ કરવું
- પ્રવૃત્તિ આધારિત શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવું
- પરીક્ષા પ્રણાલીમાં સુધારા લાવવા
- શિક્ષકોને ભાર વિનાના ભણતર અંગે તાલીમ આપવી
- માતા-પિતામાં જાગૃતિ લાવવી

૮. નિષ્કર્ષ

ભાર વિનાનું ભણતર આજના સમયમાં અનિવાર્ય બની ગયું છે. વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે શિક્ષણ આનંદદાયક, અર્થસભર અને જીવનોપયોગી બનવું જરૂરી છે. ભારવાળાં ભણતરથી થતી નકારાત્મક અસરોને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં મૂળભૂત પરિવર્તન કરવાની જરૂર છે. ભાર વિનાનું ભણતર અપનાવીને જ સ્વસ્થ, સશક્ત અને વિચારશીલ નાગરિકો તૈયાર કરી શકાય.

સંદર્ભ સૂચિ

- NCERT. (1993). *Learning without Burden*. નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ, નવી દિલ્હી.
- National Curriculum Framework (NCF). (2005). NCERT, New Delhi.
- કુમાર, કૃષ્ણ. (2005). *શિક્ષણનું રાજકીય એજન્ડા*. ઓરિએન્ટ બ્લેક્સવાન, નવી દિલ્હી.
- શર્મા, આર. એ. (2012). *શૈક્ષણિક મનોભિજ્ઞાન*. સુરભી પ્રકાશન, અમદાવાદ.
- UNESCO. (2015). *Rethinking Education: Towards a Global Common Good*. યુનેસ્કો પ્રકાશન.
- વર્મા, એસ. પી. (2016). *આધુનિક શિક્ષણમાં નવી દિશાઓ*. રાજ પબ્લિકેશન, નવી દિલ્હી.
- પટેલ, ડી. બી. (2018). *ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી: સમસ્યાઓ અને સુધારા*. યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગાંધીનગર.
- ભારત સરકાર. (2020). *નવી શિક્ષણ નીતિ 2020*. માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય, નવી દિલ્હી.

**MULTIDISCIPLINARY COSMOPOLITAN JOURNAL OF RESEARCH
(MUCOJOR)-2583-9829 (On-line)**

International Peer Reviewed and Refereed Journal

Certification of Publication

The Board of Multidisciplinary Cosmopolitan Journal of Research (MUCOJOR) is hereby awarding
this certificate to

કલ્પનાબેન રણછોડભાઈ પટેલ

In recognition of the publication of the paper entitled
ભાર વિનાનું ભણતર કે ભારવાળું ભણતર: વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થાનું સમીક્ષાત્મક વિશ્લેષણ

Published in Volume 03, Issue 06, December 2025.

EDITOR IN CHIEF